

Andrzej Maryański

Migracje ludności w ZSRR po drugiej wojnie światowej

Nadchodzące ostatnio coraz szersze informacje dotyczące zagadnień ludnościowych Związku Radzieckiego są wciąż jeszcze rewelacją, zważywszy ogrom dokonanych zmian oraz fakt, że przez ubiegłych kilkanaście lat nie publikowano żadnych najogólniejszych nawet danych statystycznych z tej dziedziny.

Pierwsze po drugiej wojnie światowej informacje o stanie liczebnym ludności ZSRR zostały podane w połowie 1956 roku w informatorze statystycznym *Narodnoje Choziajstwo SSSR*. Dokładniejsze informacje przyniosły z kolei: drugie wydanie tegoż informatora¹ oraz informator poświęcony specjalnie Federacji Rosyjskiej². Informacje dotyczą stanu liczebnego ludności republik związkowych i autonomicznych, krajów, obwodów i okręgów narodowościowych z podziałem na ludność wiejską i miejską oraz miast powyżej 100 000 mieszkańców (w RSFRR ponad 50 000) na podstawie szacunku władz administracyjnych z 1 kwietnia 1956 roku. Ponadto podano do wiadomości dane o ruchu naturalnym ludności ZSRR i RSFRR w ostatnich latach oraz niektóre dane o liczbie zatrudnionych w poszczególnych obwodach RSFRR i jej zmianach.

Jak wiadomo, do chwili obecnej na obszarze ZSRR odbyły się trzy spisy ludności: w styczniu 1897 roku, w grudniu 1926 i w styczniu 1939³. Wyniki tego ostatniego spisu zostały opublikowane w dość ograniczonym zakresie. W latach 1941 — 1956 nawet globalna liczba ludności państwa była traktowana jako tajemnica. W tej sytuacji dane z roku 1956, jakkolwiek szacunkowe (następny spis przewidziano dopiero na rok 1959), mają ogromne znaczenie, dając pojęcie o zmianach w rozmieszczeniu, liczbie i strukturze ludności, zachodzących w ciągu 17 lat na obszarze 200-milionowego państwa.

¹ *Narodnoje Choziajstwo SSSR w 1956 gođu*. Moskwa 1957.

² *Narodnoje Choziajstwo RSFSR*. Moskwa 1957.

³ Nie licząc spisu sumarycznego z sierpnia 1920, który był przeprowadzony w warunkach wojennych i nie objął całego terytorium ZSRR.

Porównanie materiałów spisu z roku 1939 i opublikowanego ostatnio szacunku z roku 1956 jest dość trudne z następujących powodów:

1. Dokonane po roku 1939 poważne przesunięcia granic państwowych Związku Radzieckiego oraz granic większości jednostek administracyjnych wewnątrz państwa (wzrost ilości obwodów, np. w RSFR z 30 do 53).

2. Trudności z porównaniem wielkości miast — ze spisu z roku 1939 opublikowano w zasadzie tylko dane dla miast liczących wtedy powyżej 50 000 ludności, przy mniejszych miastach możemy ich zaludnienie w roku 1939 ocenić tylko w przybliżeniu według map⁴.

3. Niejednolity materiał statystyczny dla terytoriów, które weszły w skład ZSRR po roku 1939⁵.

4. Niewielka stosunkowo ilość literatury omawiającej te procesy lub choćby poruszającej je marginesowo.

Pomimo tych trudności opublikowane materiały pozwalają na zorientowanie się w najważniejszych przemianach demograficznych, zaszłych po roku 1939 w ZSRR, w szczególności zaś w kierunkach migracji ludności, któremu to zagadnieniu poświęcony jest poniższy artykuł.

Najbardziej niewątpliwie rewelacyjnym z wyników szacunku z roku 1956 jest sama liczba globalna ludności Związku Radzieckiego, wynosząca na dzień 1 kwietnia 1956 roku — 200 201 tys., a więc o kilkanaście milionów mniej niż przewidywały np. publikowane na Zachodzie szacunki Komisji Gospodarczej ONZ. Błąd ten jest rezultatem zbyt niskiej oceny strat wojennych. O ile w momencie wybuchu wojny z Niemcami hitlerowskimi w czerwcu 1941 ludność ZSRR w obecnych granicach wynosiła co najmniej 195 mln, o tyle w roku 1950 nie przekraczała 180 mln⁶, a w roku 1945 była niewątpliwie niższa. Druga wojna światowa spowodowała zatem ubytek bezwzględny w wysokości co najmniej 20 mln. ludzi.

---

⁴ Najszczęśliwszy podział miast podaje *Atlas Oficera* (Moskwa 1947), wyróżniając miejscowości: do 2 tys., od 2 do 10 tys., od 10 do 25 tys., od 25 do 50 tys., od 50 do 100 tys. mieszkańców itd.

⁵ Ostatnie spisy przed drugą wojną światową odbyły się: w Besarabii i Półn. Bukowinie — w roku 1930, na obszarach, przejętych od Polski (6 obwodów Zachodniej Ukrainy, Zachodnia Białoruś, Wileńszczyzna) — w roku 1931, na Ukrainie Zakarpackiej — w roku 1930 — (spis węgierski z roku 1940 nie był opublikowany), na obszarach, przejętych od Niemiec (obw. Kaliningradzki i rejon Kłajpedy) — w roku 1939, na Litwie — w roku 1931, na Łotwie — w roku 1935, w Estonii — w roku 1934, na obszarach, przejętych od Finlandii — w roku 1930, na obszarach przejętych od Japonii (Sachalin Południowy i Kuryle) — w roku 1940, w Turcji spisu nie było — ostatni znany szacunek pochodzi z r. 1931.

⁶ Obliczono wstecz na podstawie tabeli podanej przez *Narodnoje Choizajstwo SSSR*, Moskwa 1956, str. 243.

Zmiany w rozmieszczeniu ludności poszczególnych republik ZSRR w ostatnich 30 latach ilustruje tabela 1:

Tabela 1

Nazwa republiki	Ludność w tys.		
	1926	1939	1956
RSFRR	92 742,7¹⁾	108 151,7¹⁾	113 225
w tym:			
część europejska ²⁾	80 421,7	91 575,3	91 506
część azjatycka ²⁾	12 321,0	16 576,4	21 719
Ukraińska SRR	37 600³⁾	41 500³⁾	40 587
w granicach międzywojennych	29 756,7 ⁴⁾	32 087,0 ⁴⁾	33 000 ⁵⁾
Białoruska SRR	7 700³⁾	9 000³⁾	7 992
w granicach międzywojennych	4 983,2	5 568,0	4 800 ⁶⁾
Gruzińska SRR	2 677,2	3 543,3	3 978⁷⁾
Armeńska SRR	881,3	1 281,6	1 633
Azerbajdżańska SRR	2 313,7	3 209,7	3 396
Mołdawska SRR	2 400³⁾	2 500³⁾	2 678
Litewska SRR	2 600³⁾	3 100⁸⁾	2 673
Łotewska SRR	1 844,8⁹⁾	1 971,1¹⁰⁾	2 033
Estońska SRR	1 050³⁾	1 131,2¹¹⁾	1 149
Turkmeńska SRR	998,2	1 254,0	1 366
Uzbecka SRR	4 564,4	6 282,4	7 317
Tadżycka SRR	1 032,2	1 485,1	1 775
Kirgiska SRR	1 001,7	1 459,3	1 911
Kazachska SRR	6 074,0	6 146,0	8 488

¹⁾ Dane z lat 1926 i 1939 w przedwojennych granicach RSFRR (łącznie z Karelską ASRR), z doliczeniem Krymu. W latach 1939—1945 w skład RSFRR weszły ponadto następujące terytoria:

Tuwa (około 75 tys.),

Rejon Pieczory (49,1 tys. w roku 1941), przejęty od Estońskiej SRR.

Rejon Pieczengi (4,3 tys. w roku 1930),

Rejon Jauniatgale (37,8 tys. w roku 1943), przejęty od Łotewskiej SRR,

Uwzględniając poprawkę na te terytoria, ludność RSFRR w roku 1939 wynosiłaby mniej więcej 108 319 tys.

Oprócz wymienionych w skład RSFRR weszły jeszcze:

Obwód Kaliningradzki (1 157,1 tys. w roku 1939),

Karelia Zachodnia (około 420 tys. w roku 1940),

Sachalin Południowy i Kuryle (419,3 tys. w roku 1940).

Ludność powyższych trzech terytoriów opuściła je, przenosząc się do innych państw, w rezultacie czego nie może być brana w naszym zestawieniu pod uwagę.

²⁾ Do części europejskiej RSFRR zaliczono cały Ural jako region gospodarczy, a oprócz tego obwód Kurgański z Syberii Zachodniej, który w roku 1939 wchodził w skład Urалу (obwodu Czelabińskiego) i nie mógł być wyodrębniony w obliczeniu.

³⁾ Przybliżony szacunek własny autora.

⁴⁾ Łącznie z Krymem.

⁵⁾ Liczba przybliżona, uzyskana przez odliczenie 8 obwodów zachodnich, oraz położonej na prawym brzegu Dniestru części obwodu Odeskiego o zaludnieniu około 600 tys. (w przybliżeniu).

⁶⁾ Liczba przybliżona, uzyskana przez odliczenie 3 obwodów zachodnich oraz zachodnich rejonów obwodu Mińskiego, liczących około 200 tys. ludności (w przybliżeniu).

⁷ W obliczeniu nie uwzględniono drobnej korektury granicy z RSFR w zachodniej części łańcucha Wielkiego Kaukazu.

⁸ Liczba powstała przez dodanie:

ludności Litwy w styczniu 1940 (z Wilnem) — 2879 tys.,
 ludności okręgu Kłajpedy, okupowanego przez Niemcy w latach 1939—1944,
 wynoszącej w roku 1939 — 153 tys.,
 poprawki na korekturę granicy z Białoruską SRR (około 50 tys. na korzyść Litewskiej SRR),

⁹ Spis łotewski z roku 1925 w granicach ówczesnych.

¹⁰ Szacunek łotewski z roku 1938 w granicach ówczesnych (tj. z okręgiem Jauriatgale). W obecnych granicach Łotwy okupacyjny spis niemiecki z roku 1943 wykazał 1765,3 tys. ludności.

¹¹ Szacunek estoński z roku 1938 w granicach ówczesnych (tj. z okręgiem Pieczory). W obecnych granicach Estonii okupacyjny spis niemiecki z roku 1941 wykazał 968,7 tys. ludności.

Z punktu widzenia zagadnienia migracji szczególnie rzuca się w oczy zjawisko wzrostu udziału części azjatyckiej w zaludnieniu państwa (tab. 2):

Tabela 2

Rok spisu	Ludność w mln.			Udział części azjatyckiej w % ogółu ludności
	Całego ZSRR (teryt. 1956)	Części europ.	Części azjat.	
1926	163,2 ¹⁾	137,2	26,0	16,0
1939	192,1 ¹⁾	158,8	33,3	17,3
1956	200,2 ¹⁾	157,0	42,6	21,3

¹ Wszystkie dane tabeli opracowane na podstawie tabeli 1. Część europejska liczona łącznie z republikami zakaukaskimi — na Uralu podział jak w tabeli 1, odnośnik 2). Ludność obwodu Kaliningradzkiego, Karelii Zachodniej, Sachalinu Południowego i Kuryli nie brana z danych z lat 1926 i 1936 pod uwagę.

Wzrost ten jest rezultatem powszechnego w ZSRR od blisko 30 lat zjawiska masowych migracji ludności z centralnych i południowych regionów europejskiej części państwa ku peryferiom, w szczególności zaś za Ural. Migracje te były rezultatem przede wszystkim tworzenia się nowych ośrodków przemysłowych lub rozbudowy starych (Ural). Stąd wzrost zaludnienia azjatyckiej części ZSRR odbywał się w zasadzie poprzez napływ ludności miejskiej do ośrodków rozwijającego się przemysłu. Kolonizacji rolniczej, typowej dla zasiedlania Syberii w pierwszych latach XX wieku, w okresie radzieckim prawie nie było z wyjątkiem niektórych okolic Dalekiego Wschodu.

Wielkie migracje ludności ze wsi do miast odbywały się też wewnątrz europejskiej części ZSRR. Spowodowały one już przed 1939 rokiem poważny wzrost zaludnienia głównych okręgów przemysłowych (Moskwa, Leningrad, Zagłębie Donieckie) przy równoczesnym zmniejszeniu się liczby ludności niektórych okręgów rolniczych (Centralny

Okręg Czarnoziemny, Smoleńszczyzna, niektóre okręgi Powołża, Ukraina prawobrzeżna). Odsetek ludności miejskiej w ZSRR, liczony w przedwojennych granicach państwa, wzrósł z 17,9% w roku 1926 do 32,8% w 1939, a liczba bezwzględna ludności miejskiej wzrosła w tym okresie o 112,5%.

W latach 1939 — 1956 te dwa zasadnicze kierunki migracji w ZSRR, tzn. ruch ze wsi do miast oraz ruch ku peryferiom państwa, w zasadzie nie uległy zmianom. Ruch ku peryferiom uległ znacznemu przyspieszeniu w latach wojny, w następstwie okupacji zachodnich okręgów ZSRR przez wojska niemieckie i ewakuacji z tych okręgów ponad 20 milionów ludzi, z czego poważna część pozostała na nowych miejscach na stałe. Zjawisko to w połączeniu ze zniszczeniami wojennymi i eksterminacyjną polityką okupanta doprowadziło do poważnego wyludnienia wielkich obszarów kraju ⁷. W roku 1956 większa część europejskiej części RSFRR oraz Ukraina, Białoruś i Litwa wykazywały niższy stan zaludnienia niż w roku 1939. Innymi słowy, demograficzny „punkt ciężkości” Związku Radzieckiego uległ dalszemu wyraźnemu przesunięciu na wschód.

Proces migracji do miast uległ podczas drugiej wojny światowej pewnemu zahamowaniu, zwłaszcza na terenach bezpośrednio dotkniętych wojną. W okresie powojennym jednak rozwinął się znów, zwłaszcza w azjatyckiej części ZSRR i na Uralu, w których to regionach łączna liczba ludności miast wzrosła od roku 1939 przeszło dwukrotnie. Odsetek ludności miejskiej ZSRR w skali ogólnopaństwowej wzrósł z 32,8% w roku 1939 (w starych granicach) do około 39% w roku 1951 ⁸ i 43,4% w roku 1956.

Specyfika tych procesów w poszczególnych częściach ZSRR była różna. Największe różnicowania wystąpiły oczywiście na obszarze najrozleglejszej z republik — Federacji Rosyjskiej. Przyrost ludności tej republiki za okres 1939 — 1956 wynosi około + 4,6%, niewiele zatem odbiega od ogólnoradzieckiego, wynoszącego około + 4,2%. O ile jednak w części azjatyckiej, liczonej od wododziału Uralu na wschód, ludność wzrosła o około + 31,1%, o tyle w części europejskiej stan z roku 1956 był niższy o około — 1,0% od stanu z roku 1939.

Region centralny ⁹ europejskiej części RSFRR charakteryzuje jako całość dość znaczny spadek zaludnienia — z 46 827 tys. w roku

⁷ Zjawiska wyludnienia występowały też w związku z innymi przyczynami (wymianą ludności z sąsiednimi państwami i in.).

⁸ Odsetek obliczony w przybliżeniu na podstawie danych *Narodnoje Choziajstwo SSSR* (wyd. 1956, str. 26 i 243).

⁹ Regiony ujęte według podziału, przyjętego przez *Narodnoje Choziajstwo RSFSR*.

1939 do 43 360 tys. w 1956, a więc o — 7,4%. Procesy zachodzące w poszczególnych jego częściach są dość trudne do odtworzenia ze względu na duże przesunięcia granic administracyjnych i wynikłą stąd nieporównywalność danych. W każdym razie niewątpliwie poważny wzrost zaludnienia wykazuje obwód Moskiewski — z około 8,5 mln (w obecnych granicach) do 10,9 mln. Dużą rolę odegrała tu niewątpliwie atrakcyjność Moskwy jako stolicy państwa oraz rozbudowa skupionego w rejonie Moskwy potężnego centrum przemysłowego. W każdym razie napływ ludności kierował się prawdopodobnie raczej do otaczającego Moskwę pierścienia miast — „satelitów” niż do samego centrum. W omawianym okresie ludność Moskwy wzrosła z 4 037 tys. do 4 847 tys., a więc o około 20%, natomiast ludność 8 miast — „satelitów”, liczących w roku 1956 powyżej 50 000 mieszkańców każde, wzrosła w tym czasie z około 400 tys. do 750 tys., czyli niemal podwoiła się.

Pozostałe obwody regionu centralnego wykazują, o ile można ocenić, większy lub mniejszy spadek zaludnienia. Przyczyny tego zjawiska są dwojakie: jedną z nich był istniejący już przed wojną od kilkudziesięciu lat odpływ ludności z okręgów rolniczych (Centralny Okręg Czarnoziemny, Smoleńszczyzna) do Centralnego Okręgu Przemysłowego; drugą przyczyną wyludnienia, dotyczącą zachodnich i południowych obwodów tego regionu, stały się działania wojenne podczas drugiej wojny światowej. Strefa silnego ubytku ludności zaznacza się jeszcze dziś wzdłuż dawnej linii frontu z lat 1941 — 1943. Najjaskrawsze wypadki ilustruje tabela 3:

Tabela 3

Nazwa obwodu	Ludność w tys.		Ubytek 1938 — 56 w %
	1939	1956	
Kaliniński i Wielkołucki	3211,4	2262	— 29,6
Kałuski	1178,8 ¹⁾	895	— 24,1
Briański	1810 ²⁾	1551	— 14,3

¹⁾ BSE, t. 19.

²⁾ Obliczono w przybliżeniu wg danych BSE, t. 6.

Zjawiska silnego odpływu ludności występowały jednak i w obwodach nie tkniętych wojną, gdzie były rezultatem migracji do Moskiewskiego centrum przemysłowego. Tak np. w obwodzie Kostromskim liczba ludności zmniejszyła się z 1 055 tys. w roku 1939 do 897 tys. w 1956 (o — 15%)¹⁰.

¹⁰ *Narodnoje Choziajstwo Kostromskoj obłasti*. Kostroma 1957.

Rozwój miast w regionie centralnym był najsilniejszy w Moskiewskim okręgu przemysłowym, gdzie wyrosło parę nowych miast — np. Elektrostal, powstały około 1935 roku, a w 1956 liczący już 88 tys. ludności. Silnie, bo mniej więcej dwukrotnie wzrosła w tym czasie ludność nowych centrów obwodowych: Władymira i Lipiecka. Charakterystyczny jest silny stosunkowo wzrost miast nawet w tych obwodach, gdzie ogólna liczba ludności uległa poważnemu zmniejszeniu. Przykłady — dane z obwodów: Kałuskiego i Kostromskiego zamieszczono w tabeli 4.

Tabela 4

	Obw. Kałuski			Obw. Kostromski		
	1939	1956	Przyrost w %	1939	1956	Przyrost w %
Ludność obwodu w tys.	1 179	895	— 24,1	1 055	897	— 15,0
w tym: miasto	235	309	+ 28,9	239	314	+ 31,4
wieś	944	592	— 37,3	816	583	— 28,7
Odsetek ludn. miejsk.	19,9	34,0	—	22,6	34,9	—

Istniejące przed wojną w obrębie dzisiejszego regionu centralnego zróżnicowanie na silnie zurbanizowane obwody przemysłowe (Centralny Okręg Przemysłowy) i rolniczy Centralny Okręg Czarnoziemny w zasadzie utrzymało się nadal. W 5 przemysłowych obwodach północnych (Moskiewski, Iwanowski, Jarosławski, Tulski, Władymirski), zamieszkałych w roku 1956 przez 16,5 mln ludzi, ludność miejska stanowiła 69,4% ogółu (po odliczeniu Moskwy — 55,7%). Natomiast w 9 obwodach „czarnoziemnych” wraz z Mordwińską ASRR, zamieszkałych przez 12,6 mln ludności, odsetek ten wynosił tylko 21,6%.

Region północno-zachodni europejskiej części RSFRR¹¹ liczył w roku 1956 — 6 734 tys. ludności, wobec 7 282 tys. w 1939¹². Ubytek ten jest rezultatem długotrwałych działań wojennych na terenie trzech obwodów południowych (Leningradzkiego, Nowgorodzkiego i Pskowskiego), w których liczba ludności jest o około —12% niższa niż w 1939 roku. Podobnie jak w regionie centralnym odsetek ludności miejskiej podniósł się i wynosi obecnie w tych trzech obwodach 73,0% wobec 64,0% w 1939 r., przy czym ponad $\frac{3}{4}$ ludności miejskiej przypada na sam Leningrad¹³.

¹¹ Bez obwodu Kaliningradzkiego.

¹² Z rejonami Jauniatgale i Pieczory, a bez terytoriów przejętych w roku 1940 od Finlandii.

¹³ Leningrad miał w roku 1939 — 3 191 tys., w 1956 — 3 182 tys. Następstwa zniszczeń wojennych widać jeszcze silniej w Wybörgu, który w 1956 roku miał tylko 51 tys. ludności wobec 74 tys. w 1938.

Karelska ASRR miała w roku 1939 — 469,2 tys. ludności. W latach 1940 — 1941 w skład jej weszły nowe terytoria przejęte od Finlandii (bez ludności), na które napłynęło około 100 tys. osiedleńców z głębi ZSRR. W roku 1941 w nowych granicach republiki mieszkało 606,3 tys. ludzi¹⁴. Wojna i tu zahamowała wzrost ludności — w 1956 liczba jej doszła do 615 tys., przy czym wzrósł odsetek ludności miejskiej (54,0% wobec 34,2% w 1941 r.).

Bardzo poważnie wzrosła natomiast ludność obwodu Murmańskiego, mniej więcej pokrywającego się terytorialnie z półwyspem Kolskim. W roku 1926 ludność półwyspu wynosiła 23 tys. (niespełna 0,2 na 1 km²). Rozbudowa Murmańska, jedyne nie zamarzającego portu radzieckiego na północy, oraz ośrodka wydobywania i przeróbki apatytów w Górach Chibińskich ściągnęła na półwysep poważną migrację ludności z innych części ZSRR, tak że już w roku 1939 obwód liczył 291 tys. ludności. Podczas wojny i po niej napływ trwał dalej, tak że w roku 1956 liczba ludności obwodu doszła do 474 tys., skoncentrowanych niemal wyłącznie w miastach. Obwód Murmański ma najwyższy w Związku Radzieckim odsetek ludności miejskiej — 89,9%. Jest to typowy przykład nowego osadnictwa miejsko-przemysłowego, stworzonego w niesprzyjających warunkach klimatycznych o setki kilometrów od baz zaopatrzenia rolniczego¹⁵. Takich skupień powstał cały szereg w ZSRR w ostatnich dziesięciokach lat (Workuta, Norylsk, Karaganda, Bałchasz, rejon górnej Kołymy, itd.).

Bardzo specyficzny przebieg miały procesy demograficzne w obwodzie Kaliningradzkim. Obwód ten według ostatniego spisu niemieckiego w maju 1939 liczył 1 157,1 tys. ludności¹⁶. W roku 1945 ludność ta została ewakuowana przez cofające się wojska niemieckie lub repatriowana do Niemiec. Obwód zasiedlili osiedleńcy z różnych części ZSRR, przede wszystkim ze zniszczonych wojną obwodów: Pskowskiego, Wielkołuckiego i Smoleńskiego. W roku 1956 liczba tej ludności była znacznie niższa niż przed wojną i wynosiła 621 tys., co wiąże się niewątpliwie z bardzo dużymi zniszczeniami wojennymi. Główne miasto obwodu Kaliningrad — liczyło 188 tys. (w 1939 — 372,3 tys.).

Region północny europejskiej części RSFRR wykazuje w swym rozwoju dość znaczne zróżnicowania lokalne. Obwód Wołogodzki wykazuje w porównaniu z rokiem 1939 spadek zaludnienia o około — 20%. W obwodzie Archangielskim stan zaludnienia pozostaje prawie niezmienny przy pewnym zmniejszeniu się liczby ludności samego miasta

¹⁴ BSE, stare wydanie, tom „SSSR”, Moskwa 1948.

¹⁵ W roku 1956 pod uprawą znajdowało się zaledwie 0,04% powierzchni obwodu.

¹⁶ Liczba cytowana wg *Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland* 1956.

Archangielska (238 tys. w 1956 wobec 282 tys. w 1939). Na podstawie dostępnej literatury radzieckiej zjawiska te są trudne do wytłumaczenia. Być może, chodzi tu o wahania w stanie liczebnym ludności zatrudnionej okresowo przy wycięciu drzewa lub w przemyśle drzewnym¹⁷.

Ogromny wzrost zaludnienia wykazuje natomiast Komi ASRR, a to w związku z intensywną rozbudową Pieczorskiego zagłębia węglowego podczas drugiej wojny światowej i po niej. Ilustruje to tabela 5.

Tabela 5

	1939	1956	Przyrost w %
Ludność Komi ASRR w tys.	319,0	670	+ 113,2
w tym: miasto	28,4	326 ¹⁾	11,5 razy
wieś	290,6	344	+ 17,3
Odsetek ludności miejskiej	9,2	48,7	—
Ilość miast i osiedli typu miejskiego	1	33	33 razy

¹ W tym nowe miasta: Workuta, Uchta i in.

Zagłębie Pieczorskie podobnie jak półwysep Kolski jest przykładem ośrodka przemysłowego, powstałego na bezludziu, w okolicy zupełnie nieprzydatnej dla osadnictwa rolniczego. Stosunkowo normalny przyrost ludności wiejskiej świadczy o tym, że do nowo powstałego zagłębia napływała przede wszystkim ludność z innych części ZSRR. Przed rokiem 1953 byli to w znacznej części osiedleńcy, rekrutowani w trybie przymusowym. W obecnej chwili skupienie osiedli miejskich dookoła Workuty, które zaczęło wyrastać w bezludnej tundrze około 1937 r., może liczyć do 200 tysięcy ludności.

Powołże wykazuje podobny rozwój demograficzny jak region centralny. Tylko jeden obwód, Kujbyszewski, wykazuje wzrost zaludnienia (z około 1600 tys. w 1939 do 2196 tys. w 1956), do czego przyczynił się prawie dwukrotny wzrost miasta Kujbyszewa (z 390 tys. do 760 tys.). Pewien wpływ miała też zapewne budowa wielkich urządzeń hydroenergetycznych na Woldze, ściągająca robotników z odległych okolic. Reszta Powołża wykazuje w porównaniu z 1939 r. dość znaczne zmniejszenie się liczby ludności na wsi przy poważnym wzroście miast. Tak np. w Tatarskiej ASRR, stanowiącej zresztą w ciągu szeregu dziesięcioleci rezerwar siły roboczej dla przemysłu, liczba ludności ogółem

¹⁷ W regionach polarnych ZSRR takie fluktuacje ludności, słabo związanej ze swym miejscem pracy, zdarzają się częściej. Tak np. w obwodzie Magadańskim ilość zatrudnionych wynosiła w roku 1940 — 68 tys., w 1950 wzrosła do 166 tys., a w 1956 spadła znów do 127 tys. (*Narodnoje Choziajstwo RSFSR*, wyd. 1957, str. 272).

zmniejszyła się w okresie 1939 — 1956 o —4,6%, ludność miast wzrosła o +63,8%, wsi zaś spadła o —23,2%. Zjawiska te łączą się z postępującą mechanizacją rolnictwa i zmniejszaniem się niezbędnej ilości siły roboczej, potrzebnej w rolnictwie.

W południowej części Powołża pewien wpływ na stosunki ludnościowe wywarły działania wojenne (bitwa stalingradzka). Nowe mapy gęstości zaludnienia¹⁸ wykazują spadek gęstości zaludnienia w okolicach na południe od Saratowa, skąd w roku 1941 przesiedlono około 400 tys. tzw. Niemców nadwołżańskich.

Region Północnego Kaukazu (obejmujący też dolną część dorzecza Donu) wykazuje w porównaniu z rokiem 1939 niewielki wzrost zaludnienia (z 10 553 tys. do 11 020 tys., czyli o +4,2%). Krótka okupacja hitlerowska i działania wojenne nie pozostawiły tu większych śladów, z wyjątkiem zachodniej części Kraju Krasnodarskiego (niemal całkowicie zniszczony był Noworosyjsk i okoliczne wsie). Natomiast bezpośrednio po wojnie nastąpiły w niektórych częściach tego regionu poważne przesunięcia ludności, związane z wysiedleniem do Kazachstanu i Syberii niektórych grup narodowościowych, którym zarzucono współpracę z okupantem: Czezeńców, Kałmyków, Inguszków, Karaczajewców i Bałkarców, w łącznej liczbie około 700 tysięcy¹⁹. Opustoszałe rejony zasiedlano ludnością z głębi ZSRR. Mimo to ubytek ludności jeszcze w 1956 roku był wyraźny. Na obszarze obecnej Czeczeńsko-Inguskiej ASRR, zamieszkałym w 1939 roku przez ponad 750 tys. ludzi, w 1956 mieszkało tylko 544 tys.; na obszarze Kałmyckiego obwodu autonomicznego w 1939 roku — 220,7 tys., a w 1956 — tylko 118 tys. W tym ostatnim wypadku grała rolę bez wątpienia mała atrakcyjność tego pustynnego kraju.

Uchwała Rady Najwyższej ZSRR z lutego 1957 roku reaktywowała rozwiązane w latach 1943—1945 autonomiczne jednostki administracyjne i pozwoliła wysiedlonym grupom narodowościowym na powrót do rodzinnych okolic. W związku z tym należy przypuszczać, że ujemne następstwa akcji wysiedlenia powinny wkrótce zniknąć.

Region Uralu w przeciwieństwie do niemal całej europejskiej części RSFRR był w ostatnich czasach regionem przyciągającym ludność z innych części państwa. Odnosi się to przede wszystkim do jego trzech najsilniej uprzemysłowionych obwodów: Swierdłowskiego, Czelabińskiego i Permskiego. Procesy zachodzące w tych trzech obwodach ilustruje tabela 6:

¹⁸ Powołżje (wyd. Akad. Nauk ZSRR). Moskwa 1957.

¹⁹ Łączna liczebność tych narodowości w ZSRR w 1939 roku wynosiła 753 tys. (Sulkiwicz S., *Territorija i nasilenije SSSR*. Moskwa 1940).

Tabela 6¹⁾

	1926	1939	1956	Przyrost w %	
				1926 — 1939	1939 — 1956
Ludność w tys.	5 729	7 397	10 359	+ 29,1	+ 40,0
w tym: miasto	1 251	3 513	6 642	+ 180,8	+ 89,1
wieś	4 478	3 884	3 717	- 13,3	- 4,3
Odsetek ludności miejskiej	21,8	47,9	64,1	—	—

¹⁾ Wszystkie dane w tabeli 6 dotyczą obwodów: Świerdłowskiego, Czelabińskiego i Permskiego w granicach przedwojennych, tj. łącznie z dzisiejszym obwodem Kurgańskim, którego nie dało się wyodrębnić w zestawieniu.

Tabela 7 ilustruje rozwój niektórych większych miast w wymienionych trzech obwodach.

Tabela 7

Nazwa miasta	Ludność w tys.		
	1926	1939	1956
Świerdłowsk	140,3	425,5	707
Czelabińsk	59,3	273,2	612
Perm ¹⁾	119,8	255,2	538
Niżnyj Tagił	38,8	159,9	297
Magnitogorsk	— ²⁾	145,9	284
Kopiejsk	8,8	25—50 ³⁾	149
Złatoust	48,2	99,3	143
Kamieńsk Uralski	5,4	50,9	122
Sierow	33,3	64,7	93
Pierwouralsk	10,5	25—50 ³⁾	78
Korkino	.	2—10 ³⁾	77

¹⁾ W latach 1937—1957 miasto nosiło nazwę Mołotow.

²⁾ Miasto założone na pustym miejscu w roku 1930.

³⁾ Według sygnatur z map *Atlasu Oficera Moskwa 1947*.

Pozostałe, mniej uprzemysłowione części regionu Uralskiego (Bazskirska ASRR, Udmurcka ASRR, obwód Orenburski) wykazują w okresie 1939—1956 stosunkowo niewielki wzrost zaludnienia (+ 4,0%). Na terenie Baszkirskiej ASRR daje się zauważyć silny wzrost niektórych miast, uwarunkowany zwłaszcza rozwojem przemysłu naftowego („Drugie Baku”). Ludność miejska republiki wzrosła przeszło dwukrotnie: ludność głównego miasta — Ufy wzrosła z 246 tys. do 471 tys. Powstały zupełnie nowe miasta, jak np. jeden z głównych ośrodków naftowych ZSRR — Oktiabrskij, założony w 1937 roku w pobliżu nowo odkrytego złoża Tujmazy i liczący dziś 63 tys. ludności. Cały ten wzrost umiastowienia odbywał się jednak — o ile można ocenić — głównie drogą mi-

gracji ze wsi w obrębie republiki, która od dawna już dostarczała siły roboczej dla Uralskiego okręgu przemysłowego.

Syberia Zachodnia wykazała w porównaniu z rokiem 1939 wzrost zaludnienia (z 8909 tys. do 10 858 tys. — bez obwodu Kurgańskiego) a więc o + 21,9%. Wzrost ten jest głównie rezultatem napływu ludności do powstałego w ostatnim dziesięcioleciu przed drugą wojną światową wielkiego okręgu przemysłowego Nowosybirsk — Zagłębie Kuźnieckie. Ludność obecnego obwodu Kemerowskiego, w którym znajduje się Zagłębie Kuźnieckie, w roku 1926 nie przekraczała 700 tys., w roku 1939 wynosiła około 1700 tys., a w 1956 — 2626 tys. W ciągu kilkunastu lat na obszarze słabo zaludnionej tajgi z nielicznymi tylko „wysepkami” osadnictwa rolniczego wytworzył się nowoczesny okręg przemysłowy, jeden z największych w ZSRR²⁰. Tabela 8 ilustruje rozwój głównych miast zachodnio-syberyjskiego obszaru przemysłowego:

Tabela 8

Nazwa miasta	Ludność w tys.		
	1926	1939	1956
Nowosybirsk	120,1	405,6	731
Stalińsk (Kuźnieck)	3,9	169,5	347
Prokopiewsk	10,7	107,2	260
Kemerowo	21,7	133,0	240
Lenińsk Kuźniecki	19,6	82,0	119
Kisielowsk	..	25—50 ¹⁾	116
Osinniki	..	25—50 ¹⁾	74
Biełowo	..	25—50 ¹⁾	67

¹⁾ Według map *Atlas Oficera*. Moskwa 1947.

Ludność wymienionych 7 miast (prócz Nowosybirsk) w roku 1926 nie przekraczała prawdopodobnie 60 tys., w 1939 wynosiła około 600 tys., a w 1956 doszła do 1223 tys.

Gwałtowne tempo wzrostu Zagłębia Kuźnieckiego spowodowało zmniejszenie ludności wsi zachodnio-syberyjskiej, co w niektórych rzadko zaludnionych rejonach rolniczych spowodowało w przeszłości pewne okresowe komplikacje gospodarcze. Tak np. w obwodzie Omskim w okresie 1939 — 1956 ludność miast wzrosła o + 77,8% (głównie przez wzrost samego Omska — z 281 tys. do 505 tys.), natomiast ludność wsi zmniejszyła się o — 4,9% i to — rzecz charakterystyczna — przy równoczesnym prawie dwukrotnym wzroście powierzchni uprawnej, związanym z realizacją planu zagospodarowania odłogów, tak że na 1 km² zasie-

²⁰ W roku 1956 zagłębie dało 66 mln t węgla i 4,2 mln t stali.

wów przypada dziś nie więcej jak 42 mieszkańców. W tych warunkach rozwiązanie problemu braku siły roboczej może nastąpić tylko drogą intensywnej mechanizacji rolnictwa.

Najsilniejszy ze wszystkich regionów RSFRR wzrost zaludnienia wykazują w omawianym okresie Syberia Wschodnia i Daleki Wschód. Ludność tych obu regionów wzrosła z około 7742 tys. w roku 1939²¹ do 10 861 tys. w 1956, czyli o + 40,3%. Ludność Syberii Wschodniej wzrosła z około 5,2 mln do 6,5 mln (dokładne przeliczenie utrudnione wskutek zmian granic administracyjnych); Dalekiego Wschodu zaś z około 2,5 mln²² do 4,3 mln, a więc niemal podwoiła się. Również tu widać wyraźne skupianie się ludności w ośrodkach rozwijającego się przemysłu. Tak np. rozwój Abakańskiego zagłębia węglowego spowodował wzrost zaludnienia Chakaskiego obwodu autonomicznego z 89 tys. w roku 1926 do 275 tys. w 1939 i 408 tys. w 1956. W pobliżu Władywostoku można stwierdzić pojawienie się nowej grupy miast, związanej też z eksploatacją złóż węglowych, jak Artem (w 1939 powyżej 25 tys.,²³ w 1956 — 54 tys.) i Nachodka (w 1939 poniżej 2 tys.,²³ w 1956 — 54 tys.). W ostatnich latach przed 1939 rokiem rozwijać się zaczął nowy ośrodek górnictwa złota w dorzeczu Aldanu w południowej Jakutii. Ostatnio, w związku z budową nowych urządzeń hydroenergetycznych nad Angarą rozwinęło się w tym rejonie szereg nowych osiedli, z których największe — Angarsk liczyło w 1956 roku 90 tys. ludności.

Bardzo charakterystycznym jest napływ ludności do ośrodków polarnych — głównie górniczych i portowych. Zjawisko to ilustrują tabele 9 i 10:

Tabela 9

Nazwa jednostki administracyjnej	Ludność w tys.		
	1926	1939	1956
Tajmyr ¹⁾	7,3	29,1	126
Obw. Kamczacki	22,2	131,0	209
w tym: Kamczatka	9,7	110,0	179
Koriacki okręg narodowościowy	12,5	21,0	30
Obw. Magadański	20—25 ²⁾	· ³⁾	240
w tym Czukocki okręg narodowościowy	6,2	·	43

1) Tajmyrski okręg narodowościowy plus miasto Norylsk.

2) Ocena przybliżona.

3) Dokładnych danych brak. W roku 1940 liczba zatrudnionych wynosiła w obw. Magadańskim 68 tys., ogólna liczba ludności przekraczała niewątpliwie już wtedy 100 tys.

²¹ Łącznie z Tuwą, której ludność w roku 1939 mogła liczyć około 75 tys.

²² Bez nabytków terytorialnych, przyłączonych po roku 1945.

²³ Według map (*Atlas Oficera*).

Tabela 10

Nazwa miasta	Ludność w tys.		
	1926	1939	1956
Norylsk	. 1)	2—10 2)	92
Pietropawłowski Kamczacki	1,7	25—50 2)	58
Magadan	. 1)	25—50 2)	55
Dudinka	.	2—10 2)	17
Nordwik	. 1)	do 2 2)	2

1) W 1926 roku osiedle nie istniało.

2) Według map (*Atlas Oficera*).

Tak więc w ciągu mniej więcej 20 lat w okolicach bezludnych lub zaludnionych przez nielicznych koczowników, odległych o tysiące kilometrów od baz zaopatrzenia rolniczego, powstały spore okręgi osadnictwa miejsko-przemysłowego: Norylski okręg górniczy, powiązany z portem Dudinką i ośrodkiem przemysłu drzewnego Igarką — oraz rejon rybołówstwa i przemysłu rybnego na Kamczatce i nowy okręg górniczy w górnym biegu Kołomy. Ten ostatni składa się z szeregu „posiołków” (Orotukan, Spornyj, Stachanowiec i in.), dla powiązania których ze światem założono w roku 1933 nowy port i miasto portowe — Magadan, obecnie największy ośrodek miejski w północno-wschodniej części kontynentu azjatyckiego.

Podobny charakter mają nowe osiedla portowe, powstałe na północnych wybrzeżach Syberii wzdłuż trasy północnego szlaku morskiego: Dikson (na wyspie tejże nazwy), Nordwik, Tiksi, Ambarczyk, Uellen. Są to na ogół osiedla o paru tysiącach mieszkańców, zaopatrywane przeważnie drogą lotniczą.

Całe to osadnictwo z uwagi na charakter środowiska (tundra, lasotundra) ma oczywiście wybitny charakter miejski. Odsetki ludności miejskiej są bardzo wysokie: w obwodzie Kamczackim 57,9%, w Kraju Chabarowskim 71,1%, w obwodzie Magadańskim (bez Czukockiego okręgu narodowościowego) 80,2%, na Tajmyrze (z Norylskiem) 88,1%, itd.

Cechą specyficzną Syberii Wschodniej i Dalekiego Wschodu było w ostatnich dziesięcioleciach ograniczone zresztą osadnictwo rolnicze, prowadzone głównie wzdłuż Amuru i Ussuri. Najbardziej znanym jego przykładem była podjęta w latach 1932 — 1933 próba utworzenia ośrodka osadnictwa żydowskiego z głównym ośrodkiem Biro-Bidzan. Celem tej próby miało być „rozładowanie” przeludnionych wówczas miasteczek Ukrainy i Białorusi o dużym procencie ludności żydowskiej i osadzenie tej ludności na roli. Istniały też pewne względy polityczne, przemawiające za tą akcją (słabe zaludnienie rejonu i sąsiedztwo z Man-

dżurią, okupowaną wtedy przez Japończyków). Akcja ta nie osiągnęła spodziewanych rozmiarów — niemniej stworzono w bezludnej prawie tajdze pokaźny rejon osadniczy, liczący w 1939 roku — 108 tys., a w 1956 już 157 tys. ludności. Dziś jednak już większość ludności Żydowskiego obwodu autonomicznego mieszka w miastach (69,4%).

Oprócz migracji do ośrodków przemysłowych pewną rolę odegrało też zasiedlanie obszarów przyłączonych do ZSRR po drugiej wojnie światowej, przede wszystkim zaś Południowego Sachalinu. Sachalin do mniej więcej roku był bezludnym niemal pustkowiem²⁴. W okresie międzywojennym zarówno ZSRR, jak Japonia, sąsiadujące ze sobą na terenie wyspy wzdłuż pięćdziesiątego równoleżnika, kolonizują intensywnie obie części Sachalinu, o czym świadczą poniższe dane o zaludnieniu tych części w poszczególnych latach:

Sachalin Północny (ZSRR):

1926 — 11,8 tys.,
1933 — 69,0 tys.,
1939 — 132,0 tys.

Sachalin Południowy (Japonia):

1920 — 105,8 tys.,
1929 — 295,2 tys.,
1940 — 414,9 tys.

W roku 1945 cała niemal ludność Sachalinu Południowego została repatriowana do Japonii²⁵, a terytorium zasiedlone ludnością przybyłą z różnych okolic ZSRR. W roku 1956 cały Sachalin (z Kuryłami) liczył 689 tys. ludności, w czym 76,6% miejskiej. Główne miasto — Jużnosachalińsk (dawn. Tojohara) liczyło 79 tys., dwukrotnie więcej niż w roku 1940.

Stosunkowo znaczny ruch migracyjny kierował się też na terytorium Tuwy²⁶. Ludność Tuwy według jedynej, znanej oceny przedwojennej z 1931 roku²⁷ miała wynosić 70 tys., w czym 12 tys. Rosjan. Po przyłączeniu kraju do ZSRR w roku 1944 rozpoczęła się silna imigracja z głębi ZSRR — w roku 1956 zaludnienie obwodu wynosiło już 168 tys. Rzecz charakterystyczna, że spośród mniej więcej 80 — 90 tys. ludności napływowej do miast napłynęło najwyżej 30 tys., reszta przypada na osadnictwo wiejskie — zjawisko rzadkie w ZSRR w ostatnich dziesięcioleciach.

²⁴ W roku 1897 ludność całego Sachalinu, który był wtedy carską kolonią karną, wynosiła 28,2 tys., głównie zesłańców. Po wojnie rosyjsko-japońskiej 1905 r. wyspa opustoszała prawie zupełnie.

²⁵ Statystyka japońska ocenia liczbę Japończyków repatriowanych z Sachalinu i Kuryli na 276,6 tys. (*Japan Statistical Year-Book* 1954).

²⁶ Tuwa przed rokiem 1911 należała nominalnie do Chin. Z końcem XIX w. na obszar jej weszło osadnictwo rosyjskie, a od 1911 znalazła się pod protektorem carskim. W latach 1921—1944 oddzielne państewko, od 1944 wcielona do ZSRR jako obwód autonomiczny.

²⁷ W roku 1936 istniało tylko jedno miasto, Kyzyl (około 10 tys.). W roku 1956 ludność miejska w liczbie 46 tys. stanowiła 27,4% ludności Tuwy w 4 miastach i 3 „posiołkach”. Kyzyl liczył 32 tys. ludności.

Ukraina. Porównanie danych szacunku 1956 roku dla Ukrainy z wcześniejszymi danymi jest dość trudne. Dla zachodnich obwodów tej republiki momentem nawiązania nie jest rok 1939, lecz ostatnie przedwojenne spisy polskie, czechosłowackie i rumuńskie, przeprowadzone w latach 1930 — 1931. Prócz tego nie dla wszystkich obwodów dawnych ziem Ukrainy opublikowano wyniki spisu z roku 1939.

Ogólnie biorąc, stwierdzić można, że dawne ziemie Ukrainy, należące do ZSRR przed 1939 rokiem, wykazują w latach 1939 — 1956 pewien niewielki przyrost w wysokości około + 3%. O ile można jednak ocenić, przyrost ten przypada głównie na dwa obwody Zagłębia Donieckiego (Stalinowski i Woroszyłowgradzki), których ludność wzrosła z około 4,1 mln do 6151 tys., czyli mniej więcej półtorakrotnie. Jest to niewątpliwie rezultat ogromnych wysiłków, jakie włożył Związek Radziecki w odbudowę zniszczonego podczas wojny zagłębia, do którego równocześnie starano się skierować maksymalną ilość siły roboczej. Równocześnie rolnicze obwody Ukrainy prawobrzeżnej wykazują niższy stan zaludnienia niż w 1939: obw. Chmielnicki o około — 8%, Winnicki i około — 8,6%, Żytomierski o około — 7%; rezultat zarówno zniszczeń wojennych, jak migracji do przemysłu. Krym wykazuje stan prawie niezmienny (w 1939 — 1127 tys., w 1956 — 1119 tys.), jednak terytorium jego było widownią dużych migracji — w 1945 roku opuścili je Tatarzy krymscy w liczbie około 200 tys., na ich miejsce zaś napłynęli osiedleńcy z głębi ZSRR, głównie Ukraińcy. Fakt ten zmienił skład narodowościowy ludności półwyspu i wpłynął na jego przekazanie Ukraińskiej SRR w roku 1954.

Migracje do miast były na Ukrainie stosunkowo silne. W starych granicach republiki (z Krymem) liczba ludności miejskiej zwiększyła się w latach 1939 — 1956 z około 11,8 mln do około 15,1 mln, jej odsetek z 36,2% do 45,6%. Liczba ludności wsi zmniejszyła się z około 20,3 mln do około 17,9 mln, czyli o około — 12%.

Najsilniejszy wzrost wykazują miasta Zagłębia Donieckiego i Nadnieprzańskiego okręgu przemysłowego. Wzrost niektórych ważniejszych miast tego regionu ilustruje tabela 11.

Wzrost ten występował jednak tylko w niektórych ośrodkach. Niekiedy był on wynikiem administracyjnego połączenia paru osiedli (np. Kadjewki z osiedlem Łozowaja). Niektóre silnie zniszczone miasta uległy wyludnieniu i dopiero teraz osiągają stan przedwojenny (Konstantinówka, Kramatorsk).

Odmienne przebieg miały procesy demograficzne w zachodnich obwodach Ukrainy.

Tabela 11

Nazwa miasta	Ludność w tys.		
	1926	1939	1956
Stalino	174,2	462,4	625
Dniepropietrowsk	236,7	500,7	576
Zaporoże	55,7	289,2	381
Krzywy Róg	38,2	197,6	322
Makiejewka	79,4	240,1	311
Woroszyłowgrad (Ługańsk)	71,8	213,0	251
Gorłowka	23,1	108,7	240
Kadjewka	17,2	68,4	170

Spośród zachodnich obwodów Ukrainy wzrost zaludnienia po wojnie wykazuje tylko obwód Zakarpacki, który według spisu czechosłowackiego w 1930 roku liczył 725,4 tys. ludności, a w 1956 — 929 tys. Ponieważ obwód podczas okupacji poniósł znaczne straty ludnościowe (wymordowanie przez okupanta ponad 100 tys. Żydów), należy przyjąć, że miał tu miejsce dość znaczny napływ ludności z głębi ZSRR ²⁸.

Pewne zmniejszenie się liczby ludności wykazuje natomiast obwód Czerniowiecki, liczący w roku 1930 około 890 tys. ludności (spis rumuński) a w 1956 — 767 tys., przy równoczesnym wzroście głównego miasta — Czerniowiec — z 112 tys. do 142 tys. ²⁹

Podobne zjawiska występują też w sześciu obwodach Zachodniej Ukrainy, znajdujących się przed rokiem 1939 w granicach państwa polskiego. Ilustruje je tabela 12 ³⁰.

Uwzględniając przybliżony przyrost naturalny za lata 1932 — 1939, ludność tych 6 obwodów mogła w roku 1939 sięgać 7,6 mln. W wyniku drugiej wojny światowej liczba ta obniżyła się bardzo znacznie, prawdopodobnie do około 5 mln. Obecny stan jest już wynikiem tak powojennego przyrostu naturalnego, jak i kilkuset tysięcznej imigracji powo-

²⁸ Nowym zjawiskiem są tu np. wsie bułgarskie w nizinnej południowej części obwodu (BSE, t. 44).

²⁹ Czerniowce przed wojną były miastem wielonarodowościowym. W roku 1930 skład narodowościowy ludności miasta był następujący: Żydzi 33,5%, Ukraińcy 17,8%, Polacy 17,3%, Rumuni 17,0%, Niemcy 13,8%, inni 0,6%. W czasie wojny miasto uległo silnemu wyludnieniu — ocena okupacyjnych władz rumuńskich z roku 1941 wykazała tylko 78,8 tys. ludności.

³⁰ Tabela oparta o dane z przeliczenia wyników spisu polskiego z roku 1931 (*Statystyka Polski*, seria B, zeszyt 8, Skorowidz gmin R. P. ludność i budynki, Warszawa 1933) na obecny radziecki podział administracyjny — oraz o dane, opublikowane przez *Narodnoje Choziajstwo SSSR w 1956 roku*. Moskwa 1957.

Tabela 12

Nazwa obwodu	Ludność w tys.						Przyrost (ubytek) 1931-56 w %
	ogółem w tys.		miejska w tys.		miejska w %		
	1931	1956	1931	1956	1931	1956	
Drohobycki	952,7	853	205,0	205	21,5	24,0	-10,5
Lwowski	1366,7	1236	481,2	521	35,2	42,2	-9,6
Stanisławowski	1246,5	1100	236,9	243	19,0	22,1	-11,8
Tarnopolski	1389,3	1090	203,5	124	14,6	11,4	-21,5
Rówieński	1017,8	921	108,6	122	10,7	13,2	-9,5
Wołyński	998,3	890	124,5	175	12,5	19,7	-10,8
Ogółem	6971,4	6090	1959,7	1390	19,5	22,8	-12,6

jennej z głębi ZSRR. Przyczyną ubytku wojennego były dwa główne czynniki:

- 1) repatriacja ludności polskiej w latach 1944 — 1947 w liczbie około 1,2 mln.³¹,
- 2) wymordowanie przez hitlerowców niemal całej ludności żydowskiej w liczbie około 750 tys.³²

Ponieważ ludność polska i żydowska stanowiła na tych obszarach poważny odsetek ludności miast, ubytek jej musiał spowodować okresowy spadek zaludnienia tych ostatnich. Skutki eksterminacji Żydów widać już w wynikach okupacyjnego spisu niemieckiego z roku 1943³³: liczba ludności np. Stanisławowa spadła z 60,3 tys. w 1931 do 35,9 tys. w 1943, Borysławia z 41,7 tys. do 25,4 tys., Kołomyi z 33,4 tys. do 19,4 tys.³⁴ Tym faktem, oraz repatriacją Polaków po roku 1944 tłumaczy się niewątpliwie zmniejszenie się liczby ludności miejskiej w Tarnopolszczyźnie. Poważne zmiany w stosunkach gospodarczych pociągnęły za sobą awans szeregu osiedli (głównie „miasteczek” rolniczych) do rangi miast, co obserwujemy zwłaszcza na Wołyniu; równocześnie zaś kilka miasteczek na Podolu zeszło do rzędu wsi³⁵.

³¹ *Rocznik Statystyczny 1949* podaje liczbę 787,7 tys. Liczba ta jednak nie obejmuje osób, które przesiadliły się do Polski z pominięciem ewidencji b. Państw. Urzędu Repatriacyjnego bądź przed rokiem 1944, bądź też w szeregach Wojska Polskiego.

³² Przybliżona liczba ludności wyznania mojżeszowego w roku 1941, obliczona w oparciu o wyniki spisu polskiego z roku 1931.

³³ Według *Amtliches Gemeinde-und Dorfverzeichnis für das Generalgouvernement, Kraków 1943*. Spis ten jest mało wiarygodny, gdyż pokaźna część ludności uchylała się od niego, dla miast można go jednak wziąć pod uwagę.

³⁴ W r. 1956 liczyły: Stanisławów 64 tys., Borysław 30 tys., Kołomyja 34 tys. (Narodne gospodarstwo Ukrainśkoj RSR).

³⁵ Barysz, Grzymałów, Husiatyn, Jagielnica, Jazłowiec, Kozowa, Skała i Założce.

Na miejsce repatriowanej ludności polskiej napłynęła w latach 1945 — 1946 ludność ukraińska z Polski w liczbie 484 tys.³⁶ Większość jej osiedlono w zachodnich obwodach Ukrainy. Do miast, przede wszystkim do Lwowa, napłynęła poważna liczba ludności z głębi ZSRR.

Prócz powyższych wielkich ruchów ludności, na wzmiankę zasługuje jeszcze powojenna wymiana z Czechosłowacją. Objęła ona około 30 tys. Ukraińców z wschodniej Słowacji w zamian za 33 tys. Czechów wołyńskich z okolic Równa i Żytomierza³⁷.

Duży wpływ wywarła też druga wojna światowa na rozwój ludności Mołdawskiej SRR. Według spisu rumuńskiego z roku 1930 ludność części besarabskiej (tj. położonej na prawym brzegu Dniestru) liczyła 1898 tys. Łącznie z częścią lewobrzeżną ludność obecnej Mołdawskiej SRR mogła w roku 1940 sięgać 2,5 mln. W roku 1956 widać pewien wzrost zaludnienia (do 2678 tys.), przypada on jednak głównie na wzrost zaludnienia stolicy republiki, Kiszyniowa, którego obecna ludność składa się co najmniej w $\frac{3}{4}$ z elementu, przybyłego po drugiej wojnie światowej³⁸ i to prawdopodobnie przeważnie z głębi ZSRR³⁹.

Do republik, które najsilniej ucierpiały w drugiej wojnie światowej, należą Białoruś. Duże straty ludnościowe w wyniku działań wojennych, walk partyzanckich i represji okupanta poniosła zwłaszcza część wschodnia, której zaludnienie zmniejszyło się z 5568 tys. w roku 1939 do około 4800 tys. w 1956⁴⁰, a więc o około — 15%. Wymordowaniu przez okupanta uległa większość żydowskiej grupy narodowościowej, liczącej na Białorusi Wschodniej w 1939 roku 275 tys. ludzi. Odsetek ludności miejskiej we wschodniej części republiki wzrósł z 24,7% w 1939 roku do około 32,3% w 1956 roku — i tu jednak wzrost ten był głównie rezultatem wzrostu stolicy republiki, Mińska, który był po wojnie bardzo intensywnie odbudowywany i liczył w roku 1956 pomimo dużych zniszczeń wojennych już 412 tys. ludności (wobec 239 tys. w 1939). Natomiast liczba ludności pozostałych miast Białorusi Wschodniej pozostała prawie nie zmieniona, a w bardziej zniszczonych ośrodkach jest jeszcze dotąd niższa od przedwojennej (np. Witebsk liczący 128 tys., gdy tymczasem w 1939 roku miał 167 tys.). Co się tyczy Bia-

³⁶ Wg *Rocznika Statystycznego* 1949.

³⁷ E. Kulischer, *Europe on the move*. New-York 1948.

³⁸ Kiszyniów w roku 1930 miał 114,4 tys. ludności, w większości żydowskiej. W roku 1941 okupacyjne władze rumuńskie zastały w zburzonym mieście zaledwie 53 tys. ludności. W roku 1956 ludność miasta osiągnęła 190 tys.

³⁹ Silnie wzrosły też Bielce, podwajając swoją ludność do 61 tys. w r. 1956 (BSE, t. 50).

⁴⁰ Dokładne obliczenie utrudnione z uwagi na przesunięcie granic administracyjnych w zachodniej części obwodu Mińskiego.

lorusi Zachodniej, to rozwój ludności jej trzech obwodów (bez skrawka obwodu Mińskiego) ilustruje tabela 13⁴¹.

Tabela 13

Nazwa obwodu	Ludność						Przyrost (tubytek) w %
	ogółem w tys.		miejska w tys.		miejska w %		
	1931	1956	1931	1956	1931	1956	
Brzeski	1110	1194	166,3	243	15,0	20,4	+7,6
Grodziński	945	955	125,7	182	13,3	19,1	+1,1
Mołodecki	942	848	51,5	81	5,5	9,6	-10,0
Ogółem	2997	2997	343,5	506	11,4	16,9	0,0

Jak stąd widać, ubytek ludności polskiej i żydowskiej nie wywarł na procesy demograficzne Białorusi Zachodniej takiego wpływu, jak w zachodnich obwodach Ukrainy. Repatriacja Polaków objęła tu nie więcej jak 400 tys. ludzi⁴², a więc mniej niż połowę osiadłej na tym terenie ludności polskiej (z Zachodniej Ukrainy wyjechało około 90% osiadłych tam Polaków). Natomiast całkowicie prawie wymordowana została przez okupanta ludność żydowska w liczbie około 300 tys. Charakterystyczny jest stosunkowo silny wzrost urbanizacji na ziemiach Zachodniej Białorusi, na co wpłynęło uznanie za miasta lub osiedla typu miejskiego szeregu miasteczek, traktowanych za czasów polskich jako wsie (np. Działowo, Hancewicze, Iwie, Szarkowszczyzna, i in.).

Podobny przebieg miały procesy demograficzne na Litwie. Ludność tej republiki na jej obecnym terytorium wynosiła w roku 1931 — 2914 tys.⁴³, w roku 1940 powyżej 3 mln, a w roku 1956 — 2673 tys. Szczegółowy przebieg procesów demograficznych nie da się na razie ustalić wskutek braku materiału. Na ubytek ludności wpłynęły z jednej strony działania wojenne i terror okupanta (wymordowanie około 250 tys. Żydów, z czego w samym Wilnie ponad 80 tys.), z drugiej strony repatriacja około 250 tys. Polaków⁴⁴, głównie z Wileńszczyzny oraz kilkudziesięciu tysięcy Niemców z rejonu Kłajpedy. Do Wilna i okolic napłynęła poważna ilość ludności litewskiej z zachodniej części republiki oraz rosyjskiej z głębi ZSRR.

⁴¹ W tabeli nie uwzględniono skrawka Białorusi Zachodniej (okolice Stołpców i Nieświeża), wcielonego do obwodu Mińskiego. Rejon ten liczył według spisu polskiego w 1931 roku — 145,6 tys. ludności.

Źródła jak do tabeli 12. Dane z roku 1931 przybliżone.

⁴² Według ewidencji władz repatriacyjnych 274,2 tys. (Zob. odsyłacz na str. 238).

⁴³ Ludność Litwy w starych granicach w liczbie 2367,0 tys. (spis litewski 1931 roku) plus około 547 tys. ludności na terytorium przejętym po roku 1939 od Polski (spis polski 1931 roku).

⁴⁴ Według ewidencji władz repatriacyjnych 178,0 tys. (Zob. odsyłacz na str. 238). Pozostało na Litwie około 300 tys. Polaków.

Odsetek ludności miejskiej Litwy wzrósł, pomimo ubytku ludności żydowskiej, osiadłej głównie po miastach. W roku 1940 wynosił on 23,4%, w 1956 — 33,0%.

Nieco odmienny był rozwój ludności Łotwy i Estonii. Ilustruje go za okres 1938 — 1956 tabela 14⁴⁵.

Tabela 14

Nazwa republiki	Ludność w tys.		
	1938 (gr. dawne)	1941—1944 (gr. dawne) (gr. obecne)	1956 (gr. obecne)
Łotewska SRR	1971,1	1803,1 1765,3	2033
Estońska SRR	1131,2	1017,8 968,7	1149

Okres wojny przyniósł tu więc przejściowe wyludnienie, związane z działaniami wojennymi i z repatriacją ludności niemieckiej w latach 1939 — 1941 (75,4 tys. z obu republik)⁴⁶. W południowo-wschodniej części Łotwy (Łatgalia) hitlerowcy wymordowali około 100 tys. osiadłych tam Żydów. Część ludności Estonii ewakuowały władze radzieckie przed inwazją hitlerowską w roku 1941. Po wojnie nastąpił tu jednak pokaźny wzrost ludności, związany głównie z rolą tych republik jako regionu portów morskich i ich zaplecza. Dotyczy to zwłaszcza Łotwy, która w okresie przed pierwszą wojną światową przeżywała w ramach Rosji carskiej okres silnego rozwoju gospodarczego. Odcięcie od Rosji po roku 1918 miało poważne konsekwencje gospodarcze, m. in. w postaci wyludnienia miast. Okres powojenny spowodował z kolei poważny wzrost ludności miast, a zwłaszcza głównego portu i ośrodka administracyjnego — Rygi. Ilustruje to tabela 15.

Tabela 15

Nazwa republiki	Ludność w tys.			
	1914	1925	1938	1956
Ludność Łotwy w tys. ¹⁾	2552	1845	1971	2033
Ludność Rygi w tys.	520	338	393	565
Ludność miejska w % ogółu	40,3	32,8	31,4	51,0

¹⁾ Dane do roku 1938 w starych granicach Łotwy, dane z roku 1956 — w granicach obecnych.

⁴⁵ Dane z roku 1938 według BSE, dane niemieckich spisów okupacyjnych z lat 1941 (Estonia) i 1943 (Łotwa) według T. Shabad: *Political-administrative division of the USSR 1945*. Geogr. Review, 1946, nr 2. Dane z roku 1956 według *Narodnoje Choziajstwo SSSR w 1956 roku*. Moskwa 1957.

⁴⁶ Pewną lokalną rolę odegrała też repatriacja 7,5 tys. rybaków szwedzkich z zachodniej Estonii i wysp w latach 1940—1944.

Podobny przebieg miały te procesy w Estonii. Odsetek ludności miejskiej wzrósł z 31,3% w 1938 do 53,4% w 1956, a ludność stolicy i głównego portu, Tallinna, z 146 tys. do 257 tys.

Republiki zakaukaskie wykazują w porównaniu z rokiem 1939 dość zróżnicowane tempo wzrostu zaludnienia. Ilustruje to tabela 16.

Tabela 16

Nazwa republiki (obwodu)	Ludność w tys.		Przyrost w %
	1939	1956	
Gruzińska SRR	3543,3	3978	+12,3
w tym: Abchaska ASRR	259,1	394	+52,1
Adżarska ASRR	153,8	238	+54,6
Połudn.-Osetyński obwód autonom.	95,3	98	+2,8
Armeńska SRR	1281,6	1633	+27,4
Azerbajdżańska SRR	3209,7	3396	+5,8
w tym: Nachiczewańska ASRR	133,8	129	-3,3
Górsko-Karabachski obwód autonom.	171,3	129	-24,7

Najsilniejszy wzrost zaludnienia wykazuje Armenia. Na fakt ten złożyły się: z jednej strony wyjątkowo wysoki przyrost naturalny (przed wojną był on przeszło 2,3 razy wyższy od ogólnoradzieckiego⁴⁷), z drugiej zaś dokonana w latach 1946—1947 repatriacja Ormian z Iranu, Libanu, Syrii, Palestyny, Grecji i innych krajów w łącznej liczbie około 110 tys.⁴⁸ Nie jest wykluczona też (jakkolwiek brak co do tego danych w literaturze) imigracja z obu ormiańskich okręgów autonomicznych Azerbajdżanu. Równocześnie Armenia wykazuje najsilniejszy wśród republik zakaukaskich przyrost ludności miast, której liczba w porównaniu z rokiem 1939 podwoiła się, a odsetek wzrósł z 28,6% do 44,4%. Niemal że podwoiła się też ludność stolicy republiki — Erywania (z 200 tys. do 385 tys.).

Pozostałe republiki zakaukaskie wykazują mniejszy przyrost z wyjątkiem republik autonomicznych na wybrzeżu czarnomorskim (wzrost miast portowych, rozwój osiedli o charakterze uzdrowiskowym, nowe osadnictwo w osuszanych rejonach, tzw. Kolchidy). Nie jest wykluczone, że pewna część przyrostu naturalnego emigrowała do RSFR.

Republiką, której rozwój ludności w ostatnich 30 latach był wyjątkowo zróżnicowany, jest Kazachstan. Przed rozpoczęciem akcji socjalistycznego uprzemysłowienia był on wybitnie przejściowym regio-

⁴⁷ BSE, t. „SSSR”. Moskwa 1948.

⁴⁸ J. Schechtmann, *Population transfers in Asia*. New-York 1949.

nem pasterskim pomiędzy dwoma znacznie wyżej rozwiniętymi — rolniczymi w tym czasie regionami: Syberii Zachodniej i Azji Środkowej. Proces industrializacji doprowadził w latach 1930 — 1940 do powstania w środkowym pustynnym pasie republiki, najrzadziej dotąd zaludnionym, szeregu skupisk miejsko-przemysłowym. Bazowały one głównie na eksploatacji złóż bogactw mineralnych: ropy naftowej nad Embą, węgla w Zagłębiu Karagandyjskim, miedzi w rejonach Bałchaszu i Dżezkazganu, cynku i ołowiu w Ałtaju. Ośrodki te wchłonęły kilkaset tysięcy ludności tak z innych republik ZSRR, jak i z północnych oraz południowych rolniczych obwodów samego Kazachstanu. Rezultatem tego było okresowe zmniejszenie się zaludnienia dużych obszarów, zwłaszcza w dorzeczu Irtysza i Tobołu, które w latach wojennych i bezpośrednio po wojnie próbowano zasiedlać ludnością, sprowadzoną z europejskiej części ZSRR, m. in. z Północnego Kaukazu. Rozwój gospodarczy północnej części Kazachstanu stał się jednak w pełni możliwy dopiero po roku 1954, z chwilą rozpoczęcia realizacji wielkiego planu zagospodarowania odłogów.

Tabela 17 ilustruje rozwój demograficzny Kazachstanu w ostatnim 30-leciu.

Tabela 17

	Ludność w tys.			Przyrost w %	
	1926	1939	1956	1926—1939	1939—1956
Ludność Kazachstanu w tys.	6074	6146	8488	+1,2	+38,1
w tym: miasto	510	1708	3415	+228,7	+99,1
wieś	5564	4438	5073	-20,2	+14,1
Odsetek ludności miejskiej	8,4	27,8	40,2	—	—

Okres 1926 — 1939 charakteryzuje więc z jednej strony olbrzymi wzrost ludności miast, przy równoczesnym spadku zaludnienia wsi, zachodzącym w kraju i tak bardzo rzadko zaludnionym. W niektórych obwodach rolniczych północnej części Kazachstanu ubytki ludności sięgnęły w tym czasie — 35% (Pawłodarski)⁴⁹. Natomiast dane z roku 1956 wykazują obok podwojenia się liczby ludności miast także wyraźny wzrost liczby ludności wsi — niewątpliwie rezultat akcji zagospodarowania odłogów po roku 1954. W ciągu jednego tylko 1955 roku do północnych obwodów Kazachstanu napłynęło 250 tys. osiedleńców z innych części

⁴⁹ Pewną lokalną rolę w dorzeczu Irtysza odegrała też migracja kilkuset tysięcy Kazachów do Chin (Sinkiang), która miała miejsce około roku 1933. Zasiadlili oni prawie bezludną do tej pory północną część Dżungarii (Tarbagataj). Zjawisko to widać m. in. na nowszych mapach chińskich (np. *Ekonomiczeskaja gieografija Kitaja*. Moskwa 1957, str. 250).

ZSRR. Wzrost zaludnienia rzuca się w oczy zwłaszcza w obwodach: Kustanajskim, Północno-Kazachstańskim, Kokczetańskim, Akmolińskim, Pawłodarskim. W tym ostatnim obwodzie ludność od roku 1939 wzrosła niemal dwukrotnie, w Kustanajskim o około 70% (dane bardzo przybliżone ze względu na przesunięcia granic administracyjnych). Na terenach obwodów północnych powstała po roku 1954 cała sieć nowych osiedli przy sowchozach, powiązanych siecią kolejek wąskotorowych.

Równocześnie trwał nadal datujący się od przeszło 25 lat rozwój nowych miast górniczo-hutniczych w centralnej części Kazachstanu. Największe z nich, Karaganda, założone na pustkowiu w roku 1931, dziś centrum czwartego co do wielkości w ZSRR zagłębia węglowego, liczyło już w roku 1939 — 165,9 tys. ludności, a w 1956 — 350 tys. Nieco później założony Bałchasz miał w roku 1956 ponad 50 tys. ludności⁵⁰. Prócz tego powstał cały szereg mniejszych osiedli górniczych: Dossor i Makt (w Embijskim okręgu naftowym), Stiepoj (złoto), Dżezkazgan (miedź), Ekibastuz (węgiel) jak również osiedla przy węzłach nowo powstałych linii kolejowych, jak: Czu, Kandagacz, Mointy, Żaryk, i szereg innych.

Silnie uprzemysłowione obwody centralnej części Kazachstanu mają ludność przede wszystkim miejską ze względu na brak własnej bazy rolniczej, podobnie jak to ma miejsce w okolicach polarnych. Stąd wysokie i stale rosące odsetki ludności miejskiej w tych obwodach. W roku 1956 ludność miast stanowiła w obwodzie Karagandyńskim 75,7% ogółu ludności (w 1939: 56,2%), w obwodzie Guriewskim — 55,0% (w 1939: 34,9%).

Silnie wzrosła też stolica Kazachstanu — Ałma-Ata. W roku 1926 miasto to liczyło 45,4 tys. ludności, w 1939 już 230,5 tys., a w roku 1956 — 330 tys. Zadecydowała tu w pierwszym rządzie nowa funkcja administracyjna tego miasta.

A zja Środkowa należy do regionów o stosunkowo silnym wzroście zaludnienia. W okresie 1939 — 1956 ludność poszczególnych republik wykazała wzrost⁵¹.

Turkmeńskiej —	o + 8,9%	Kirgiskiej —	o + 31,0%
Uzbeckiej —	o + 16,4%	Całego regionu —	o + 18,0%
Tadżyckiej —	o + 19,5%		

W okresie pierwszych pięciolatek republiki środkowo-azjatyckie były widownią dość dużych przesunięć ludności, związanych przede wszystkim z rozbudową przemysłu oraz wzrostem przemysłowych i administra-

⁵⁰ Liczba cytowana według Kazachskaja SRR, Moskwa 1957.

⁵¹ Dane liczbowe o ludności poszczególnych republik — zob. w tabeli 1.

cyjnych ośrodków miejskich. Poważne ilości ludności napłynęły przy tym z europejskiej części Związku Radzieckiego. Pewne światło na to zagadnienie rzuca tabela 18, obrazująca zmiany w składzie narodowościowym tych republik w okresie 1926 — 1939.

Tabela 18

Nazwa grupy narodowościowej	Udział procentowy w republikach							
	Turkmeńska		Uzbecka		Tadżycka		Kirgiska	
	1926	1939	1926	1939	1926	1939	1926	1939
Rosjanie	7,5	18,7	5,6	11,6	— ¹⁾	10,3 ²⁾	18,1 ³⁾	40 ³⁾
Uzbecy	10,5	8,5	76,2	65,1	24,5	23,8	11,0	10
Tadżycy	—	—	5,7	5,1	68,5	59,5	—	—
Turkmeni	72,0	59,2	—	—	—	—	—	—
Kirgizji	—	—	1,6	1,4	—	—	66,6	50

¹ Poniżej 4%, dokładnych danych brak.

² Łącznie z Ukraińcami.

³ Dla Kirgiskiej SRR dane z roku 1939 obliczone w przybliżeniu.

W sumie więc w latach 1926 — 1939 do czterech republik środkowo-azjatyckich migrowało ponad 1 mln Rosjan i Ukraińców. W roku 1956 brak na razie danych o składzie narodowościowym, przyniesie je przypuszczalnie dopiero spis w roku 1959. Niewątpliwie jednak proces ten trwał dalej, wykazując jednak poważne zróżnicowania lokalne.

W Turkmeńskiej SRR przyrost ludności w latach 1939 — 1956 waha się od + 2,4% w rolniczym obwodzie Taszauskim do + 18,6% w Czardżouskim. Napływ ludności do miast, który przed rokiem 1939 był w Turkmenii bardzo silny (powstał w tym okresie szereg nowych osiedli górniczych, jak Nebit-Dag w Turkmeńskim zagłębiu naftowym⁵², Siernyj Zawod przy złożach siarki, i in.) — w latach wojenych i powojennych był słabszy. Niemniej odsetek ludności miejskiej w republice wzrósł z 33,2% w 1939 roku do 44,9% w 1956 roku.

W Uzbeckiej SRR występuje charakterystyczne zjawisko. Niemal cały przyrost ludności, przypadający na okres 1926 — 1939 skoncentrował się w jednym obwodzie Taszkenckim. Ludność tego obwodu wzrosła w tym czasie o + 62,8% (z 1237 tys. do 2014 tys.), podczas gdy ludność wszystkich pozostałych obwodów republiki wzrosła tylko o + 5,1%. Zjawisko to wiąże się z silnym uprzemysłowieniem obwodu Taszkenckiego. Napływająca ludność skupiała się nie tyle w samym Taszkencie, którego ludność wzrosła w mniejszym stopniu (z 585 tys. do 778 tys.),

⁵² Osiedle powstało około 1935 r., w 1956 liczyło 30,4 tys. ludności.

ile w jego strefie podmiejskiej oraz w nowo powstających ośrodkach przemysłowych (Cziirczik, Begowat).

Natomiast w Kara-Kałpackiej ASRR, o mało rozwiniętym przemyśle, oddalonej od głównych ośrodków Uzbekistanu, nastąpił nawet nieznaczny spadek zaludnienia (—1,8%).

W Tadżyckiej SRR zorientowanie się w zmianach jest o tyle trudne, że w międzyczasie nastąpiły znaczne zmiany w podziale administracyjnym. Niewątpliwy jest w każdym razie silny napływ ludności do nowego centrum administracyjnego, Stalinabadu. Miasto to, założone w roku 1929 na miejscu wsi Diuszambe, liczyło w roku 1939 — 82 tys. ludności, a w 1956 już 191 tys.

Podobnie przebiegał rozwój ludności w Kirgiskiej SRR. Również tu widać wyraźny napływ ludności do stolicy republiki, miasta Frunze, którego ludność wzrosła z 93 tys. w roku 1939 do 190 tys. w 1956. Równocześnie widać tu wpływ osadnictwa rolniczego w północnym pogranicznym pasie republiki, w dolinach Tałasu i Czu. W latach 1939 — 1956 ludność obwodu Frunzeńskiego w jego dzisiejszych granicach wzrosła z 528 tys. do 804 tys., z czego co najmniej 150 tys. przypada na osadnictwo poza głównym miastem. Pozostałe, górskie obwody republiki wykazują znacznie słabsze tempo wzrostu ludności, zwłaszcza obwód Tiań-Szański, odległy od większych ośrodków region pasterski.

Tempo wzrostu umiastowienia było szybkie zarówno w Tadżyckiej SRR (z 17,0% do 31,4%), jak i w Kirgiskiej SRR (z 18,5% do 30,7%).

Dostępny w chwili obecnej materiał nie może posłużyć do wyciągnięcia zbyt szczegółowych wniosków o kierunkach migracji ludności w ZSRR po roku 1939. Niemniej pozwala on na stwierdzenie następujących faktów:

1. Zapoczątkowane około roku 1928 wielkie migracje ludności z centrum europejskiej części państwa ku peryferiom, a zwłaszcza do części azjatyckiej, trwały nadal. Migrująca ludność, podobnie jak przed rokiem 1939, kierowała się głównie do ośrodków miejsko-przemysłowych, takich jak Ural, Zagłębie Kuźnieckie, Karaganda, itd. Stosunkowo silny był napływ ludności do ośrodków przemysłowych w rejonach polarnych, (Workuta, Norylsk, Kołyma). Kolonizacji rolniczej ziem „nowych” do roku 1954 właściwie nie było — od tego czasu rozwinęła się ona na większą skalę w północnych obwodach Kazachstanu, w związku z realizacją wielkiego planu zagospodarowania odłogów.

2. Ruch ludności na wschód, przyśpieszony przez drugą wojnę światową oraz działania wojenne, hitlerowska okupacja części kraju i eks-

terminacyjna polityka okupanta, zwłaszcza wobec ludności żydowskiej, spowodowały lokalne zjawiska wyludnienia na obszarze Ukrainy, Białorusi oraz centralnych i zachodnich obwodów europejskiej części RSFRR.

3. Migracje ludności ze wsi do miast rozwijały się nadal, jednak w mniej szybkim tempie niż przed rokiem 1939. Ogólna liczba ludności miejskiej wzrosła z około 60 mln w roku 1940 do 87 mln w 1956. Liczba ludności wiejskiej w tym samym czasie uległa zmniejszeniu z około 133 mln do 113 mln, tempo tego zjawiska było jednak powolniejsze niż w pierwszych pięciolatkach i nie spowodowało komplikacji gospodarczych (z wyjątkiem niektórych rejonów wielkich zniszczeń wojennych).

We wschodniej części państwa tempo wzrostu miast było bardzo silne — ludność ich przeciętnie podwoiła się. W obwodach zachodnich rozwój niektórych miast uległ przejściowemu zahamowaniu w wyniku zniszczeń wojennych.

4. Przesunięcia granic państwowych w latach 1939 — 1945 spowodowały dość duże lokalne przesunięcia ludności: ruchy migracyjne, związane z wymianą ludności z sąsiednimi państwami (na największą skalę z Polską), oraz zasiedlanie niektórych terytoriów opuszczonych przez ich dawną ludność.

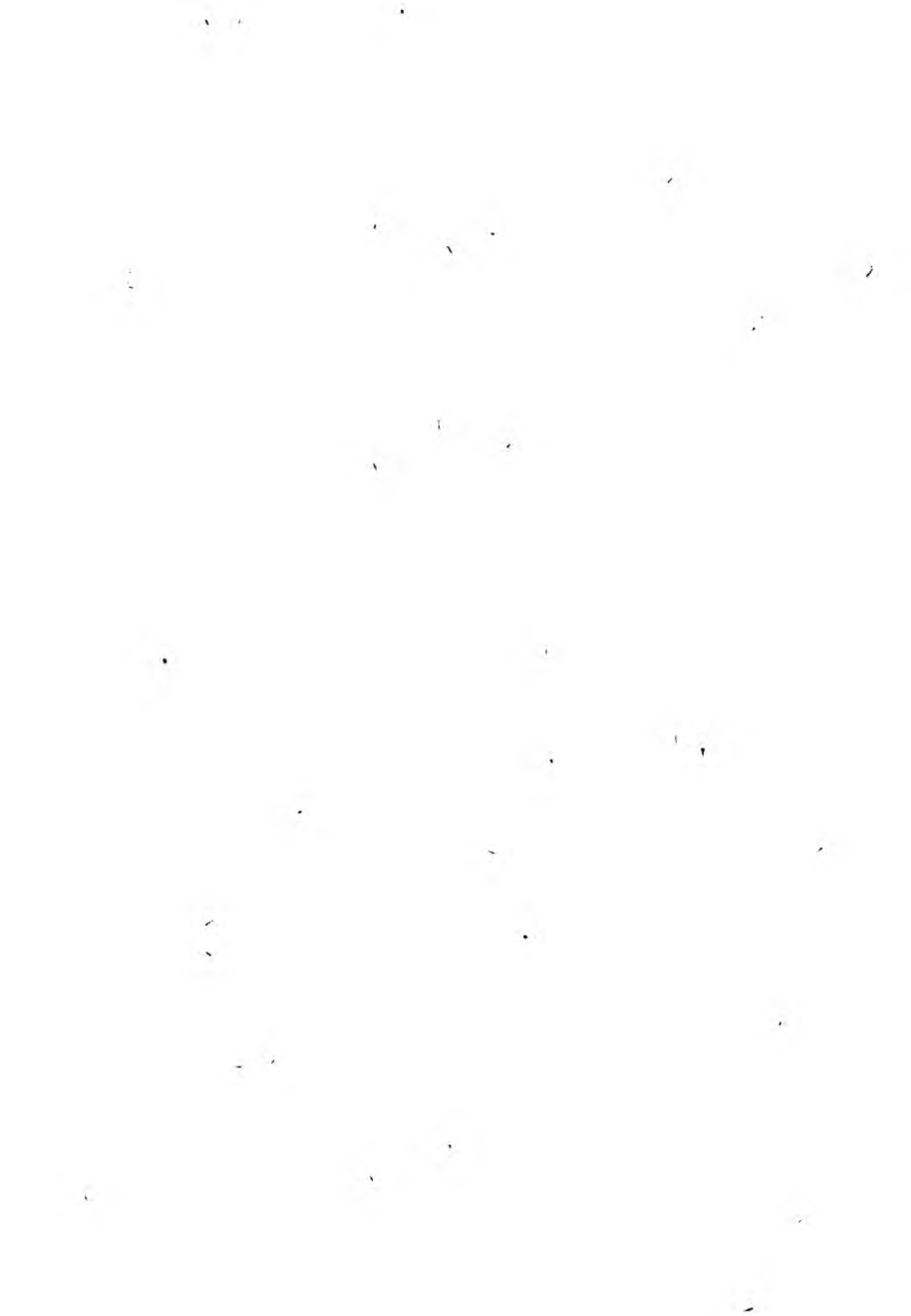
5. Lokalne zakłócenia w rozwoju demograficznym niektórych okolic kraju spowodowały dokonane zaraz po wojnie przesiedlenia niektórych grup narodowościowych (zwłaszcza z Północnego Kaukazu). Ostatnie uchwały partii i rządu radzieckiego stworzyły możliwość naprawy ujemnych skutków tych posunięć.

BIBLIOGRAFIA

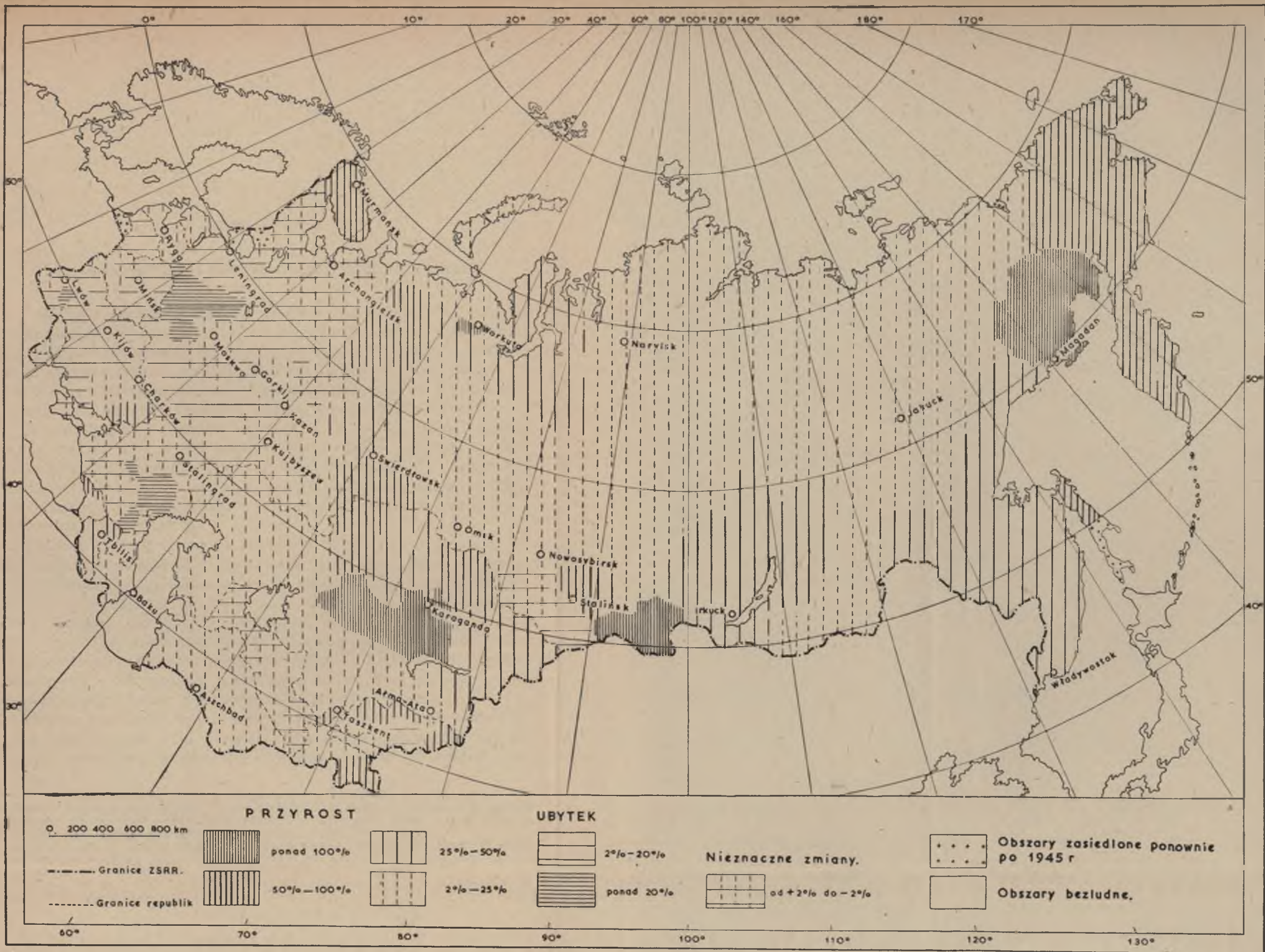
1. *Amtliches Gemeinde- und Dorfverzeichnis für das Generalgouvernement*, Kraków 1943.
2. *Atlas Komandira RKKK* Moskwa 1939.
3. *Atlas Mira*. Moskwa 1954.
4. *Atlas Oficera*. Moskwa 1947.
5. Bałzak S., Wasjutin W., Fejgin J., *Economic Geography of the USSR*. New-York 1948.
6. Baranskij N., *Ekonomiczeskaja gieografija SSSR*, Moskwa 1954.
7. *Bolszaja Sowietskaja Encikłopedija*:
— wyd. stare, t. 1—66, i „SSSR”. Moskwa 1924—1948.
— wyd. nowe, t. 1—40 i 42—50. Moskwa 1950—1957.
8. *Bolszaj Sowietiskij Atlas Mira*, t. II. Moskwa 1940.
9. *Calendario Atlante de Agostini*. Novara 1951—1956.
10. *Ekonomiczeskaja gieografija SSSR*. Moskwa 1954.
11. *Encikłopediczeskij Słowar*, t. 27 (Rossija). St. Petersburg 1899.

12. Frejkin Z., *Turkmienskaja SSR*. Moskwa 1954.
13. George P., U. R. S. S. — *Haute Asie — Iran*. Paris 1947.
14. „Gieografija w szkole” — dz. „Gieograficzeskije nowosti”. Moskwa 1948—1957.
15. Henry L., *La population de l'Union Sovietique après de la guerre*. „Population”, 1948, nr 4.
16. *Japan Statistical Year-Book 1954*. Tokyo 1955.
17. Konstantinow O., *Tiempy rosta gorodow SSSR i kapitalisticzeskich stran*. „Izwestia Wsiesojuzn. Gieograf. Obszczestwa”, 1949, nr 10—11.
18. Konstantinow O., *Goroda i gorodskoje nasielenije SSSR k naczatu szestoju piatiletki*. „Gieografija w szkole”, 1956, nr 5.
19. Kowalew S., *Sdwigi w gieografii nasielenija SSSR za 40 let*. „Gieografija w szkole”, 1957, nr 5.
20. Kubijowycz W., *Heohrafia ukraińskich i sumeżnych zemel*. Kraków—Lwów 1943.
21. Kulischer E., *The Displacement of Population in Europe*. Montreal 1943.
22. Kulischer E., *Europe on the Move*. New-York 1948.
23. Lalikow N., *Ukrainskaja SSR*. Moskwa 1954.
24. Lalikow N., *Oczerki po gieografii nasielenija SSSR*. „Gieografija w szkole”, 1948, nr 2, 3, 5, — 1949, nr 2, 3.
25. Leimbach., *Die Sowjetunion*. Stuttgart 1952.
26. Lorimer F., *La population de l'Union Sovietique*. „Population” 1948, nr 1.
27. *Malaja Sowietkaja Enciklopedija*, t. 1—10. Moskwa 1930—1931.
28. *Narodnoje Choziajstwo SSSR*. Moskwa 1956.
29. *Narodnoje Choziajstwo SSSR w 1956 godu*. Moskwa 1957.
30. *Narodnoje Choziajstwo RSFSR*. Moskwa 1957.
31. Plaetschke B., *Ergebnisse der vorjährigen sowjetrussischen Volkszählungen in geographischer Betrachtung*. Petermanns Geogr. Mitteilungen, Gotha 1940.
32. Pomus M., *Zapadnaja Sibir*. Moskwa 1956.
33. *Powolżje* (praca zbior.). Moskwa 1957.
34. Riazancew K., *Kirgizija*. Moskwa 1951.
35. *Rocznik Statystyczny*. Warszawa 1947—1949 i 1955—1956.
36. Schaefer H., *Entstehung der subarktischen Grossstadt Workuta (Nordural)*. „Erdkunde”, 1957, nr 3.
37. Schechtman J., *European Population Transfers 1939—1945*. New-York 1946.
38. Schechtman J., *Population Transfers in Asia*. New-York 1949.
39. Shabad T., *Political-administrative Division of the USSR 1945*. „Geographical Review”, 1946, nr 2.
40. *Statystyka Polski*, seria B, zeszyt 8. Skorowidz gmin R. P. Ludność i budynki. Warszawa 1933.
41. *Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland 1956*.
42. Stiepanow P., *Urał*. Moskwa 1957.
43. Sulkiewicz S., *Nasielenije SSSR*. Moskwa 1939.
44. Sulkiewicz S., *Tierritorija i nasielenije SSSR*. Moskwa 1940.
45. *The Columbia Lippincott Gazetteer of the World*. New-York 1952.
46. *The Statesman's Year-Book*. London 1954—1957.
47. Udowienko W., *Dalnyj Wostok*. Moskwa 1957.
48. Ungern-Sternberg v. R., *Die Bevölkerungsverhältnisse in Estland, Lettland, Litauen und Polen*. Berlin 1939.
49. Wozniesienskij N., *Wojennaja ekonomika SSSR w period otieczestwiennoj wojny*. Moskwa 1947.

50. Azerbajdżanskaja SSR, Moskwa 1957.
51. Biełoruskaja SSR, Moskwa 1957.
52. Kazachskaja SSR, Moskwa 1957.
53. Narodnoje Choziajstwo Litowskoj SSR, Wilnius 1957.
54. Narodnoje Choziajstwo Łatwijskoj SSR, Riga 1957.
55. Narodne hospodarstwo Ukrainśkoj RSR, Kyjiw 1957.

ZMIANY W ZALUDNIENIU REPUBLIK I OBWODÓW ZSRR W LATACH 1939 — 1956

Mapa opracowana na podstawie danych, opublikowanych przez Narodnoje Chozajstwo SSSR w 1956 roku, Moskwa 1957, — oraz dostępnych w Polsce materiałów spisu z roku 1939, przy czym dla części sygnatur posłużyły za podstawę dane przybliżone dla roku 1939, obliczone pośrednio. Dla terytoriów, przyłączonych do ZSRR po roku 1939, przyjęto za punkt wyjścia ostatni spis przed drugą wojną światową.

